

УДК 378.628.016(477-25):27-277

Головащенко С. І.

ЯК ВИВЧАЛИСЯ БІБЛІЙНІ СТАРОЖИТНОСТІ В КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ

Біблійна археологія та деякі суміжні з нею дисципліни розглядаються як предмет наукового дослідження та викладання в КДА у другій половині XIX - на початку XX ст.

З другої половини XIX ст. відкривалася нова доба в історії інтеграції Київської духовної академії до світового та європейського духовно-культурного та науково-інтелектуального контексту. Православне духовно-академічне середовище входило до формованого тоді в Європі поля культурно-конфесійної та методологічної взаємодії, внаслідок якої був надзвичайно розширений кут зору в осягненні світової та особливо християнської духовної та культурної спадщини. Великою мірою це стосується розвитку вітчизняної традиції у дослідженні та викладі т. зв. біблійних старожитностей, що проектувалася тематично на такі науково-богословські дисципліни, як біблійна археологія та біблійна історія, біблійна палеографія та біблійна текстологія.

Протягом понад півстоліття проблематика, пов'язана з біблійною археологією, біблійною історією та біблійною (переважно старозавітною) культурою, тримала першість за кількістю та обсягом публікацій. Лише у «Трудах КДА», найбільш репрезентативному джерелі біблеїстичних досліджень академічної професури, щорічно знаходимо до 5-6 публікацій з цієї тематики. Крім того, виходили окремі видання, в т. ч. за межами Києва.

Зацікавлення біблійною археологією зростало тоді у своєрідному політичному контексті - виявлення та захисту інтересів Росії на Близькому Сході та Російської церкви у Палестині. Це виявилось, зокрема, у своєрідній формі культурно-релігійної експансії - відкритті церковних

місії, проголошення та демонстрації патронату «православного царства» над східними святинями. Заснування Російської духовної місії в Єрусалимі водночас стало символічним і з точки зору розглядуваної нами теми: перші керівники цієї місії архимандрити Порфирій (Успенський) та Антонін (Капустін) були найтісніше пов'язані з київською духовно-академічною традицією. Так, найвидатнішим представником російського православ'я в Єрусалимі та на православному Сході у 50-80 рр. XIX ст. став випускник КДА А. І. Капустін (архимандрит Антонін, 1817-1894). Прийнявши чернецтво, з 1850 р. працював настоятелем посольського храму в Афінах, де й розпочалися його студії у галузі біблійної палеографії та археології [1].

Науково-богословським аспектом цього зацікавлення були археологічні знахідки у Палестині, Сирії, Єгипті, Месопотамії. Серед важливих в науковому середовищі подій другої половини XIX ст., що створювали новий науково-фактологічний та методологічний контекст, варто згадати знахідки французьких та британських археологів у 1840-1850 рр. на території стародавньої Ассирії (Ніневія), зокрема епосу про Гільгамеша, що містив паралелі з оповідями біблійної книги Буття; літописів Салманассара III, Саргона II та Сенахеріба, де були віднайдені паралелі з книг Царств та Ісаї; початок розкопок у Палестині поблизу Єрусалима Ф. де Сольсі у 1863 р.; розкопки в Єрусалимі Ч. Уоррена у 1866 р.; віднайдення Ф. Кляйном стели моавітського царя Меси з найдавнішим єврейським написом у 1868 р. та дослідження цієї стели у Луврі А. Леморе; розкопки у Єрусалимі, Гезері та Ашкелоні Ш. Клермон-Танно у 1871 р.; знайдення напису на стіні Силоамського тунелю поблизу Єрусалима доби царя Єзекіїта пророка Ісаї у 1880 р.; розкопки у 1883 р. на території російської місії в Єрусалимі; розкопки цього ж року англійця У. Фліндерса Петрі в Тель-ель-Хезі поблизу Ашкелона; його ж знахідка у 1896 р. стели Мернептаха (XIII ст.), де у написі вперше згадано Ізраїль; знаменитий знімок Туринської плащаниці, зроблений італійцем Ф. С. Піа у 1898 р. Слід зазначити, що найвизначніші події у світовій біблійній археології отримали відгук серед представників тодішньої російської духовно-академічної науки [2].

Великою мірою це стосувалося також і вчених Київської духовної академії. Окрім традиційних внутрішніх потреб православної екзегези у звертанні до історико-культурного контексту біблійних повідомлень, слід зважити також і на активний розвиток історичної критики в європейській біблеїстиці XIX - початку XX ст. Нарешті,

на обсяг та кількість досліджень впливав також міждисциплінарний характер вивчення біблійної культури, відповідно до якого біблійна археологія сполучалася з громадянською та державно-політичною історією стародавнього світу, історією господарського життя, права, освіти, мистецтва тощо.

Серед дослідників, які активно у різні роки працювали на цій ниві, визначалися С. Булатов, Ф. Я. Покровський, М. К. Маккавейський, В. П. Рибінський, О. О. Глаголев, М. С. Стеллецький, М. Е. Поснов, М. Вержолович, М. Н. Скабалланович. Чи не найвідомішими у галузі біблійної археології були архимандрит Антонін (Капустін), діяльність якого була тісно пов'язана із старожитностями Близького Сходу, та Я. О. Олесницький (є тут беззаперечним лідером - як викладач біблійної археології та давньоєврейської мови в КДА).

Архимандрит Антонін, здійснивши експедиції на Синай, дослідив низку питань біблійної географії та топографії, зокрема стосовно подій, зображених у книзі Вихід. Здобутки його пошуків утілилися, зокрема, у коментованих перекладах книг німецького єгиптолога Ф. Й. Лаута «Фараон, Мойсей та Вихід» та фрагментів з праць Йосипа Флавія, а також у самостійних розвідках [3]. Як біблійний археолог Капустін уславився розкопками 1883 р. в Єрусалимі, коли були віднайдені фрагменти стародавніх міських стін [4].

Наприкінці 60-х рр. XIX ст. Київська духовна академія набула для себе, мабуть, найобдарованішого за все століття гебраїста та археолога в особі свого випускника, молодого професора Я. О. Олесницького (1842-1907), який «поставив вивчення єврейської мови та біблійної археології на суворо науковий ґрунт у повній відповідності до новітніх успіхів науки у цій галузі» [5]. У колі його наукових інтересів як знавця східних мов (єврейської, сирійської, арабської) були біблійна текстологія та літературна критика, старозавітна поетика, біблійні переклади, а також біблійна археологія. Я. О. Олесницький, працюючи у 1870-1900 рр. над вивченням стародавніх пам'яток Палестини, став одним з кращих у Російській імперії фахівців з наукової біблійної археології. Залишив фундаментальні узагальнюючі праці з цієї дисципліни, зокрема докладний опис доісторичних та стародавніх історичних пам'яток Палестини. Його звіт про археологічну експедицію до Палестини досі залишається чи не найповнішим серед вітчизняних праць такого роду. Олесницький відомий також тим, що запропонував оригінальну реконструкцію Єрусалимського храму [6].

Цікаво звернутися до академічних звітів 80-х рр. XIX ст., де знаходимо свідчення про вже зрілого Олесницького-викладача, зокрема, про структуру його курсів та методу викладання. Протягом одного з років «з єврейської мови ординарний професор Яким Олесницький викладав граматику єврейської мови і перекладав перші розділи книги Второзаконня. ...З біблійної археології. ... після поняття про біблійну археологію та її джерела, а також історію цієї науки, подавав відомості про святі місця, про старозавітний богослужбовий персонал, про релігійні та богослужбові дії, старозавітні священні часи і перекладав з єврейської мови книгу пророка Ісаї...» [7]. Наступного року «з єврейської мови і біблійної археології ординарний професор Яким Олесницький студентам I курсу після загальних відомостей про семітські мови й абетки і походження давньоєврейської абетки викладав граматику єврейської мови і перекладав з належним поясненням перші розділи книги Виходу; ... студентам II курсу ... перекладав з докладним розбором з єврейської мови книги пророків Амоса, Овдія, Йони й Михея» [8].

І надалі ця апробована метода застосовувалася у викладанні як давньоєврейської мови, так і біблійної археології: Я. О. Олесницький, викладаючи єврейську мову студентам I курсу, «після загальних відомостей про семітські мови та абетки та походження давньоєврейської абетки виклав граматику єврейської мови й перекладав з належними тлумаченнями перші розділи книги Вихід», а викладаючи біблійні старожитності студентам II курсу, «після поняття про біблійну археологію та її джерела, а також історії цієї науки надавав відомості про домашні й громадянські старожитності єврейського народу і для вправлення у єврейській мові перекладав з докладним розбором з цієї ж мови книги пророків Михея, Наума, Авакума, Софонії, Огія» [9].

Таким чином, систематично поєднуючи викладання давньоєврейської мови та біблійної археології, Олесницький здійснював свого роду методологічний прорив у вітчизняному біблезнавстві та методиці викладання біблійних наук. Для біблійної екзегези він створював історико-лінгвістичне підґрунтя, а біблійна мова засвоювалася невідривно від свого історико-культурного контексту.

Протоіерей О. О. Глаголев (1872-1938), випускник КДА, з 1906 р. екстраординарний професор кафедри Священного Писання Старого Завіту, хоча і репрезентував консервативні позиції т. зв. старої ісагогіки, проте був обізнаний із сучасною йому західною біблійною критикою. Окремими

галузями науково-богословських зацікавлень О. О. Глаголева були біблійна археологія та соціальні проблеми, висвітлені у старозавітній історії [10]. Визначним внеском до вітчизняної біблеїстики була участь О. Глаголева в укладенні «Тлумачної Біблії» за редакцією А. Лопухіна (коментарі до низки книг Старого та Нового Завіту), а також «Православної Богословської Енциклопедії» за редакцією М. Глибоковського, де тексти Глаголева часом були дотичними до біблійної історії та археології [11].

Випускник КДА, доцент, а потім професор кафедри Священного Писання В. П. Рибінський (1867-1944) так само, як і О. Глаголев, був співавтором «Тлумачної Біблії» та «Православної Богословської Енциклопедії». У колі його наукових інтересів була історія культури та релігії давньоєврейського народу, досліджувана в контексті історії Стародавнього Сходу. Вчений з позицій православної ісагогіки полемізував з представниками релігійно-історичної школи у західній біблеїстиці, зокрема з т. зв. панвавилонізмом. Низка нарисів В. П. Рибінського була присвячена біблійній археології [12]. Праці цих та інших київських дослідників, присвячені актуальним подіям у розвитку біблійної археології, теж демонстрували наявність вітчизняного досвіду освоєння первинного археологічного матеріалу, власні спроби історико-археологічних та історико-культурних реконструкцій.

Численними у цій тематичній галузі були також статті прикладного характеру, де матеріал і методологія біблійної археології та історії стародавнього світу застосовувалися для дослідження прийнятих церковною традицією персоналій, сюжетів та подій Священної історії [13]; старозавітної історії в контексті історії Давнього Сходу [14]; різних аспектів зображеного в Біблії релігійного, суспільного та культурного життя: релігійних практик [15], господарського та економічного [16], правових відносин [17], державного, громадського та сімейного життя [18], освіти та виховання [19], літератури та мистецтва [20].

Зусилля археологів та істориків, спрямовані на пошук матеріалу для реконструкції історико-культурного контексту біблійної оповіді, завжди були органічно включені у вивчення Давнього Сходу, пов'язані з дослідженням зв'язків, взаємодій та взаємовпливів між стародавніми культурами. Це давало підстави для кращого розуміння біблійної культури. Тож спостерігаємо, що вже з 70-х рр. XIX ст. в рамках київської духовно-академічної біблеїстики, а конкретніше - у тісному зв'язку з дослідженнями біблійно-археологічними та біблійно-історичними поступово

конституювалися *компаративні дослідження стародавніх культур та релігій*. Відзначимо зацікавленість академічної професури у дослідженні асиро-вавилонських впливів на біблійну культуру та релігію [21]; впливу давньої іранської релігії на деякі книги Старого Завіту [22]; історії самарянської спільноти як прикладу етнічного та релігійного синкретизму [23]; культурної єдності та багатоманітності стародавнього Сходу [24]; взаємодії біблійної та елліністичної культур [25]. Дослідження старозавітної (давньоєврейської) історії, релігії та культури, зафіксовані як у цьому, так і у попередньому розділі, тісно сполучалися з дослідженнями талмудичної традиції [26], причому релігійна та культурологічна компаративістика здатна була проектуватися не лише у минуле, але й на сучасність початку ХХ ст. [27].

Розділ вивчення біблійних старожитностей, який стосувався *збирання й дослідження давніх біблійних манускриптів та стародруків*, розвивався в КДА у складній взаємодії внутрішніх потреб та зовнішніх впливів. Збирання та інтенсивне опрацювання слов'янських, грецьких та єврейських текстів ще у XVIII ст. було стимульоване необхідністю виправлення церковнослов'янської Біблії (Петровсько-Єлизаветинська Біблія), а у XIX ст.- створенням низки біблійних перекладів (переклади Російського Біблійного товариства російською та іншими мовами, російський Синодальний переклад, національні переклади, в т. ч. українські).

Так, Синодальний переклад Біблії став свого часу важливим наслідком сприйняття православною церквою здобутків європейської біблеїстики у галузі дослідження біблійного тексту та методологічних підходів до перекладацької праці, що синтезували святоотцівську спадщину та здобутки часів європейської Реформації та новочасної доби. Найважливішим тут стало визнання цінності для біблійного перекладу масоретської текстологічної традиції поряд з Септуагінтою, а також актуалізація питання про систематичне вивчення у православних духовних навчальних закладах давньоєврейської мови поряд з грецькою для повнішого та глибшого екзегетичного осягнення Святого Письма.

Це створювало підґрунтя для розширення поля палеографічного опрацювання біблійних текстів. До такого опрацювання могли долучатися тексти, створені в лоні масоретської традиції. Тому відповідні фонди створеного 1873 року Церковно-археологічного музею, наприклад, з «вітрини з єврейськими старожитностями греко-

римського періоду та знярядям сучасного єврейського культу»: середньовічний сувій П'ятикнижжя Мойсеєва єврейською мовою «на 19 списних аркушах» за № 1870, що містив книгу Буття та частину книги Вихід; пергаментний сувій Тори з синагогального вжитку «15 сажнів довжиною, шириною понад аршин» за № 1869; також синагогальний пергаментний сувій книги «Мігілот Естер» єврейською мовою за № 1871-1872; віденські видання тієї ж книги Естер за № 1873-1877 [28, 22]; або з «вітрин XVIII-XX - Палеографія - рукописи та уривки»: уривок з єврейського П'ятикнижжя на пергаменті за № 137; два примірники єврейського Декалогу на пергаменті за № 138, 139; пергаментні ж книга Естер за № 140; уривок з самарянського П'ятикнижжя за № 141 [28, 204] вже не залишалися просто музейними артефактами, але набували предметної фактуальності реальних текстологічних та екзегетичних джерел. Так через діяльність свого Церковно-археологічного музею Київська духовна академія вводилася до кола охоронців світової археологічної та текстологічної спадщини.

На той же час зовнішніми стимулами для відповідних пошуків у рамках духовно-академічної біблеїстики стали палеографічні та текстологічні здобутки західних дослідників другої половини XIX ст. Знаковою фігурою тут, безперечно, став німецький вчений К. Тішендорф, добре відомий тоді в Росії. 1841 р. він за допомогою хімічних методів розібрав текст палімпсесту «Codex Ephraemi». Протягом 1844-1845 та 1853 рр. він відкрив, дослідив, а 1862 р. в Лейпцигу опублікував один з найдавніших повних грецьких текстів Біблії-т. зв. Codex Biblicorum Sinaiticus Petropolitanus - знаменитий «Синайський кодекс». 1866 р. Тішендорф вивчав у Ватикані ще один стародавній рукопис - «Codex Vaticanus». Матеріали цього дослідження, як і матеріали попередніх своїх знахідок Тішендорф використав під час підготовки критичних видань тексту Нового Завіту. Наукові здобутки Тішендорфа, а також низка пізніших знахідок: стародавніх біблійних рукописів у генизі синагоги Старого Каїру у 1890 р., копії V ст. давньосирійського перекладу Нового Завіту II ст. на Синайському півострові у 1892 р. та біблійних папірусів в єгипетських оазисах Оксиринх і Фаюм у 1897 р. та на о. Елефантина у 1912 р. справили потужний вплив на розвиток палеографічної праці у галузі біблеїстики. Це, у свою чергу, стимулювало розвиток текстуральної критики, зіставлення джерел, аналізу літературної форми; впливало на практику підготовки критичних видань Біблії. Зокрема, серед

праць київських дослідників зустрічаємо публікації, в яких палеографічні знахідки у Єгипті розглядалися у зв'язку з ідентифікацією грецького тексту Септуагінти [29]. Останнє є цілком зрозумілим з огляду на потреби саме православної біблеїстики.

З палеографічними, текстологічними та археологічними здобутками київської духовно-академічної школи тісно пов'язане ім'я К. О. Успенського (архімандрита, згодом єпископа Порфирія, 1804-1885). Випускник Петербурзької духовної академії, він викладав у Одесі, у 1860-х рр. був вікарієм Київської єпархії. У 1840-1850 рр. брав участь у тривалих церковно-наукових експедиціях на Близькому Сході; був одним із засновників та першим керівником Російської духовної місії в Єрусалимі. Ім'я архімандрита Порфирія (Успенського) увійшло до історії біблійної палеографії: 1845 р. саме він вперше знайшов стародавній біблійний манускрипт «Синайський кодекс», трохи пізніше опрацьований та опублікований К. Тішендорфом. Відомою була полеміка Порфирія з Тішендорфом щодо датування цієї пам'ятки, що була наслідком не дуже відомої світові (бо ж не дуже вдалої) співучасті Порфирія у віднайденні та оприлюдненні «Синайського кодексу» [30].

Традицію, започатковану архімандритом Порфирієм, продовжили палеографічні дослідження архімандрита Антоніна (Капустіна). Його праця у бібліотеці Синайського монастиря св. Катерини дала змогу ввести до кола інтересів вітчизняної біблеїстики такі стародавні біблійні манускрипти, як Феодосієве Євангеліє та Кассієва Псалтир. Архімандрит Антонін - біблеїст та збирач рідкісної книги - був одним з активніших жертводавців до Церковно-археологічного музею при КДА. Завдяки його зусиллям у Києві з'явилися кілька стародавніх рукописних фрагментів грецькою мовою, які ввели Київ до когорти міст-охоронців біблійної рукописної спадщини [31]. Зокрема, у фондах Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника зберігаються й експонуються пергаментні рукописи (№ 2274, 2277-2279/КВ-1326, 1328, 1330), які є рукописами з Церковно-археологічного музею і поступили від архімандрита Антоніна [32, 755]. Архімандрит Антонін придбав у Палестині й передав у дарунок КДА найдавніші у Києві тексти Нового Завіту - папірусні списки III-IV ст. та пергаментні V-VI ст. [33]. Фрагмент аркуша папірусу, відомий з часів його передачі архімандритом Антоніном і включений до публічних каталогів новозавітних текстів, протягом три-

валого часу вважався втраченим і був повернений до колекцій КДА порівняно недавно [32, 188].

Вже згаданий вище середньовічний сувій П'ятикнижжя давньоєврейською мовою, що ще наприкінці XIX ст. зберігався за № 1870 у «вітрині з єврейськими старожитностями греко-римського періоду та знаряддям сучасного єврейського культу» Церковно-археологічного музею, надійшов туди від того ж архімандрита Антоніна, будучи купленим у Палестині у єврея Шапіро (той же придбав книгу аж у Південній Аравії"). Очевидно, саме про цей сувій ідеться в офіційному звіті КДА за 1886/1887 навчальний рік [34].

До розглядуваної тут теми дотичні деякі жанри *критико-бібліографічних статей*, що публікувалися в «Трудах КДА». Можна виділити, по-перше, бібліографічні огляди іноземної літератури з біблійної археології, а по-друге, рецензії на іноземні та російські праці, де, зокрема, визначаються біблійна археологія та компаративістика [35]. Цікаво, що тематика оглядів та рецензій, виявляючи характер та ступінь розвитку професійної комунікації вчених та богословів, також демонструє і своєрідну «подієвість» європейської та російської біблеїстики як науки, акцентуючи на певних суттєвих моментах її розвитку. Тож не випадково межа XIX та XX ст. була представлена відгуками на публікації західних авторів з біблійної археології; це, вочевидь, пов'язано з відомими знахідками того часу.

Відзначаємо свідоме ставлення київських дослідників до знакових подій світової біблеїстики. Ініційовані археологічними, палеографічними та текстологічними здобутками XIX - початку XX ст. розвиток біблійної критики, як літературної, так і історичної, їх застосування західною ліберальною та раціоналістичною біблеїстикою спонукали вітчизняних дослідників до осмислення можливих історико-критичних або ж апологетичних інтерпретацій і до визначення місця нових знань у системі православної біблеїстики та біблійного богослов'я. Взагалі, слід зазначити, що зацікавлення церковною та біблійною археологією, палеографічними та текстологічними дослідженнями мало пряме відношення до еволюції герменевтичної методології у світовому та вітчизняному православ'ї. Зокрема, у православній методології проявлялися тенденції до відтворення історичного, культурного та мовно-літературного підґрунтя біблійних повідомлень та свідчень духовного та догматичного досвіду, збережених церковним Переданням.

1. *Антонин (Капустин), архим.* Из записок синайского богомольца.- К., 1873; *Исайя (Белов), иером.* Исследования архим. Антонина (Капустина) на Синае // Богословские труды.- М., 1985, сб 26; *Никодим (Ротов).* История Русской духовной миссии в Иерусалиме // Богословские труды.- М., 1979, сб. 20; *Дмитриевский А.* Начальник Русской духовной миссии в Иерусалиме архимандрит Антонин (Капустин).- СПб., 1904; *Киприан (Керн), архим.* О Антонин Капустин, архимандрит и начальник Русской духовной миссии в Иерусалиме (1817-1894).- Белград, 1934.
2. *В. А. П. [Владимирский А. П., прот.]* Клинообразные надписи в отношении к библейской ветхозаветной истории // Православный собеседник.- 1873.-X" 9; *Иероним (Лаговский).* Библейская археология.- СПб., 1883-1884.- Т. 1.- Вып. 1-2; *Матвеевский П., прот.* Об открытиях в Ниневии в отношении к Священному Писанию.- СПб., 1881; *Пахарнаев А. И.* Исследование о подлинности изображения лика и тела Христа Спасителя на Туринской Плащанице.- СПб., 1903; *Полянский Е. Я.* Краткий исторический обзор исследований Палестины и библейских древностей // Православный собеседник.- 1915.-X" 4-6, 10; *П. Ф. Н.* Ассиро-вавилонские памятники и Ветхий Завет // Вера и разум.- 1905.- № 8, 9, 12, 18, 19, 23. 24; *Смирнов А.* Исторические книги Библии и ассирийские клинообразные надписи // Чтения Общества любителей духовного просвещения.- 1873.-№ 10; *Соловейчик И. И.* Исследования о надписи Меша // Журнал Министерства народного просвещения.- 1900.-№ 10, 11; *Троицкий И. Г.* Силоамская надпись // Христианское чтение.- 1887.- Ха 7-8; *Його ж.* Вновь открытая Гезерская надпись // Христианское чтение.- 1899.- № 3.
3. *Антонин (Капустин), архим.* [комментований переклад з нім.:] Ф. Й. Лаут. Фараон, Моисей и Исход // Труды КДА.- 1875.- № 11, 12; *Його ж.* О том, как доктор Сепп открыл древний храм Ваала между Иерусалимом и Вифлеемом // ТКДА.- 1878.- № 3; *Його ж.* Гробница Аарона на реке Ор // ТКДА.-1879,-X*3.
4. Описано самим архимандритом Антонином у: Православный Палестинский сборник.- СПб., 1883.- Вып. 7, а также: *Олесницкий А. А.* По вопросу о раскопках 1883 г. в русском месте в Иерусалиме.-СПб., 1887.
5. *Титов Ф.* Императорская Киевская духовная Академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615-1915).- К.: Типография Киево-Печерской Успенской Лавры, 1915-432 с.- С. 377-379.
6. *Олесницкий А. А.* Святая Земля.- Т. 1: Иерусалим и его древние памятники; Т. 2: Другие замечательные по древним памятникам места Иудеи.- К., 1875-1878; *Його ж.* Судьбы древних памятников Святой Земли.- К., 1875; *Його ж.* Путешествие одного египтянина в Палестину, Сирию и Финикию в XIV в. пред Р. Х. // Труды КДА.- 1876.- № 3; *Його ж.* Вопрос о новейших открытиях моавитских древностей // ТКДА.- 1877.- № 10; *Його ж.* По вопросу о раскопках 1883 г. в русском месте в Иерусалиме.- СПб., 1886; *Його ж.* Ветхозаветный храм в Иерусалиме.- СПб., 1889; *Його ж.* Мегалитические памятники Святой Земли.-СПб., 1895.
7. Отчет о состоянии Киевской Духовной академии за 1886/1887 уч. год.-С. 21,24//Извлеч. из проток. Совета КДА за 1886/1887 уч. год.- К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888
8. Отчет о состоянии Киевской Духовной академии за 1887/1888 уч. год.- С. 21 // Извлеч. из проток. Совета КДА за 1887/1888уч. год.-К.:Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1889 -С. 24.
9. Отчет о состоянии Киевской Духовной академии за 1888/1889 уч. год.- С. 24 // Извлеч. из проток. Совета КДА за 1888/1889 уч. год.- К.: Типогр. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890.
0. *Глаголев А. А., свящ.* Иерусалим библейско-иудейский и частично современный в историко-археологическом отношении, б. м. и г.; *Його ж.* Купина Неопалимая: Очерк библейско-эксегетический и церковно-археологический.- К., 1914; *Його ж.* Древне-еврейская благотворительность // ТКДА.- 1903.- № 1; *Його ж.* Социальные отношения израильтян.-СПб., 1912; *Йогож.* Закон ужичества, или левиратный брак у древних евреев (Библейско-археологический очерк) // ТКДА.- 1914.- Т. I,- № 4.
11. Див., напр.: ст. *О. Глаголева:* Календарь библейско-еврейский и иудейский // Православная Богословская Энциклопедия (под ред. Н. Глубоковского).-Т. 8.-С. 1-7.
12. *Рыбинский В. П.* Древнееврейская суббота//ТКДА.- 1891-№ 11, 12; 1892.-№2^1,6,9; *Його ж.* Ветхозаветные пророки//ТКДА.- 1907.-Т. III.-№ 2; *Йогож.* По поводу новейших археологических раскопок в Палестине // Труды КДА.- 1908.-Т. III.-№ 2; *Йогож.* О паломничестве в Иерусалим в библейское время // ТКДА.- 1909.- Т. III.- № 11.
13. *Анатолій, архим.* Дельфийская надпись и ее значение для хронологии ал. Павла//ТКДА.- 1913,-Т. 1-X» 1; *ГассиевАф.* Симон волхв и его время // ТКДА.- 1869.- X» 10; 1870-X» 2; *Маккавейский Н. К.* Археология истории страданий Господа Иисуса Христа//ТКДА.- 1890.-№ 12; 1891.-X» 1-5; *Песоцкий С. А.* Святый пророк Даниил, его время, жизнь и деятельность // ТКДА.- 1896.- № 8-12; 1897.- № 2-7; *Покровский Ф. Я.* Военачальник Давидов - Иоав // ТКДА.- 1903.-№ 8; *Фоменко Кл., прот.* Новые раскопки в Иерусалиме // ТКДА.- 1894.- № 9; *Його ж.* Заметки о гробе царя Давида // ТКДА.- 1898.- № 11.
14. *Олесницкий А.* Государственная летопись царей иудейских, или книги забытые (Παράκλητόγενος) // ТКДА.- 1879.- № 8, 12; *Його ж.* Государственная израильская летопись, или книга царей Херема // ТКДА.- 1880.- № 5; *Покровский Ф. Я.* Разделение еврейского царства на царства Иудейское и Израильское // ТКДА.- 1885.- № 5-12; *Платон, иеромонах.* Древний Восток при свете Божественного Откровения // ТКДА.- 1898.-№6-12; 1899,-№2-4.
15. *Верзболович М.* Пророческое служение в Израильском (десятиколенном) царстве // ТКДА.- 1889.-№ 4, 5, 11; 1890.-№ 2, 10; 1891.-№ 2, 3, 6; *Никитин А. А.* Синагоги иудейские как места общественного богослужения // ТКДА.- 1890.- № 3, 4, 7-9, И, 12; 1891.- № 4, 6, 7; *Поеное М.* К характеристике внутренней жизни поселенного иудейства//ТКДА.-1904.-№ 8, 10; 1905.-Т. 1.-№3;Т. И.-№7; *Скабалланович М. Н.* Таинственный храм пророкаИезекииля // ТКДА.- 1908.- Т. I.- № 3; Т. II.- № 8; *Попович Г. Г.* Значение Иерусалимского храма в ветхозаветной теократии//ТКДА.- 1913.-Т. III.-№ 12.
16. *Булатов С.* Состояние иудейских ремесленников во времена земной жизни Иисуса Христа // ТКДА.- 1883.- № 8,9; *Його ж.* Древнееврейские монеты // ТКДА.- 1884.- № 10, 11; 1885.-№ 3,6-8, 12.
17. *Булатов Сергей.* Полицейское право у древних евреев // ТКДА.- 1883.-№6.
18. β-β *А. [Воронов А. Д.]* Семейный быт древних евреев по Пятюкнижию // ТКДА.- 1866.- № 10, 11; *Стеллецкий Н., свящ.* Брак у древних евреев//ТКДА.- 1891.-№8-10, 12; 1892.-№2, 7,8, 10.
19. *Ананьинский Н.* Состояние просвещения у палестинских иудеев в последние три века перед Рождеством Христовым // ТКДА.- 1865.-№8; *Маккавейский Н. К.* Воспитание у ветхозаветных евреев // ТКДА.- 1901.- № 5, 11; *Його ж.* Древнееврейская школа // ТКДА.- 1903.- № 9.
20. *Олесницкий А.* Древнееврейская музыка и пение // ТКДА.- 1871.- № И, 12; *Його ж.* Ритм и метр ветхозаветной поэзии//ТКДА.- 1872.-X» 10-12.
21. *Покровский Ф.* Рассказ ассирийских клинообразных надписей о потопе // ТКДА.- 1879.- X» 1; *Дроздов Н. М.* К вопросу о соглашении библейских свидетельств с данными ассириологии // ТКДА.- 1896.- X» 8; *Песоцкий С. А.* Повествование ассиро-вавилонских клинообразных надписей о творении мира//ТКДА.- 1901.-X» 10; *Рыбинский В. П.* Вавилон и Библия (по поводу речи Делича «Babel und Bibel») //ТКДА.- 1903.-X» 5; *Йогож.* К вопросу об отношении Библии к Вавилону // ТКДА.- 1904.- X» 1.
22. *Дроздов Н. М.* Парсизм в книге Товита//ТКДА.- 1901.-№ 6.
23. *Рыбинский В. П.* Очерк истории самарян // ТКДА.- 1895.- X» 3, 11; *Його ж.* Источники для изучения самарянства //

- ТКДА.- 1911.— Т. II.- № 6; *Його ж.* Обзор самарянской письменности //ТКДА.- 1905-Т. III.-№ 9, 12; *Його ж.* Из истории самарян // ТКДА.- 1912.- Т. I.- № 1; *Його ж.* Религия самарян//ТКДА- 1912- Т. II- № 5, 7/8; Т. III.-№9.
24. *Платон, иером.* Древний Восток при свете Божественного Откровения // ТКДА.- 1898.- № 6-12; 1899.- № 2-4.
 25. *Рыбинский В. П.* Религиозное влияние иудеев на языческий мир в конце ветхозаветной и начале новозаветной истории и прозелиты иудейства // ТКДА.- 1898.- № 11, 12; *Смирнов Н. П.* Терапевты и сочинение Филона Иудея о жизни созерцателей // ТКДА.- 1909,- Т. I.- № 1-4; Т. П.- № 5; *Иваницкий В. Ф.* О происхождении иудейского эллинизма Александрии//ТКДА.- 1912.-Т. I.-№2.
 26. *Олесницкий А.* Из талмудической мифологии // ТКДА.- 1870.-Л"» 1, 2, 4, 8; *Рыбинский В. П.* Исторический очерк лжемессианских учений в иудействе // ТКДА.- 1901-№9.
 27. *Глаголев А. А., свящ.* Сионистское движение в современном еврействе и отношение этого движения к всемирно-исторической задаче библейского Израиля //ТКДА.- 1905.— Т. I.-№ 4; *Г. А.* Мнимое пророчество Ветхого Завета о Российской Государственной Думе//ТКДА.-1905.-Т. III.-№ 12.
 28. Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии / Сост. Н. И. Петров.- Втор, изд.- К.: Типография Императорского Университета св. Владимира, 1897.
 29. *Введенский Ал., свящ.* Язык книги пророка Даниила в связи с историей ее происхождения (по поводу вновь найденных асуанских и элевантинских папирусов) //ТКДА- 1912- Т. I- № 4; *Иваницкий В. Ф.* Иудейско-арамейские папирусы с острова Элефантины и их значение для науки Ветхого Завета//ТКДА-1914.-Т. III.-№ 11, 12.
 30. Когда написано наше Евангелие (исследование К. Тишендорфа): Пер. Х. Орды // ТКДА.- 1865.- № 10; *Порфирий (Успенский), архим.* Письмо к Константину Тишендорфу (против древности Синайского кодекса) // ТКДА.-1865.-№ 11.
 31. *Фонкич Б. Л.* Антонин Капустин как собиратель греческих рукописей // Древнерусское искусство. Рукописная книга. Сб. 3.- М, 1983.
 32. *Чернухин Е. К.* Греческие рукописи в Киевских хранилищах // Україніка: архівні студії. Випуск I.- К., Інститут української археографії і джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1997.-282 с
 33. Інститут рукописів НБУ ім. В. В. Вернадського- Ф. 301-№ 17 п, 26 п, №553.
 34. Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии /Сост. Н.И. Петров-К., 1897.-297 с-С. 22; пор. з: Отчет о состоянии КДА за 1886/1887 учебный год-К., 1887.-С. 49.
 35. *Глаголев А. А.* Новости немецкой литературы по библейской археологии//ТКДА.-1901-№ 11, 12; *Його ж.* [рец. на:] Восточные обычаи в библейских странах Г. В. Тристана (СПб., 1900) // ТКДА.- 1901- № 2; *Рыбинский В. П.* [рец. на:] Ф. Вигуру. Руководство к чтению и изучению Библии. Ветхий Завет.- Т. I, с илл. по памятникам (М., 1897) // ТКДА.- 1897.-№ 10; *Його ж.* Вавилон и Библия (по поводу речи Делича «Babel una Bibel») //ТКДА- 1903.- № 5; *Його ж.* К вопросу об отношении Библии к Вавилону [рец. на:] Н. V. Hiprecht. Die Ausgrabungen im Bel-Tempel zu Nippur (Leipzig, 1903) // ТКДА- 1904.-№ 1.

S. Golovashchenko

HOW DID BIBLICAL ANTIQUITIES STUDY AND TEACH IN KYIV THEOLOGICAL ACADEMY

Biblical archeology and some adjoining disciplines are considered as a subject of researching and teaching in KTA (Kiev Theological Academy) in the second part of 19th - early 20th cent.